

O'ZBEK VA NEMIS TILLARIDA KELISHIK TIZIMLARINING QIYOSIY TAHLILI

*Xatamqulova Shoxista kata-o'qituvchi v.b dotsent
Botiraliyeva Shaxnoza nemiz tili va
adabiyoti yo'nalishi 2- kurs talabasi*

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek va nemis tillarida kelishik kategoriyasining grammatik tuzilishi va funksional vazifalari qiyosiy tahlil qilinadi. O'zbek tilida kelishiklar otlarga qo'shimchalar orqali ifodalanadi, nemis tilida esa artikl va ot shakllari orqali belgilanadi. Nominativ, akkusativ, dativ va genitiv kelishiklarining har ikki tildagi sintaktik roli va subyekt-obyekt munosabatlarini aniqlashdagi vazifasi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ifodalash mexanizmi farq qilsa-da, kelishiklarning asosiy kommunikativ vazifasi — sintaktik munosabatlarni aniqlashtirish — umumiydir. Maqola natijalari nemis tilini o'zbek tilida so'zlashuvchilar uchun o'rganishda va qiyosiy tilshunoslik tadqiqotlarida amaliy ahamiyatga ega.

Annotation

This article presents a comparative analysis of the grammatical structure and functional roles of the case category in Uzbek and German. In Uzbek, cases are expressed through suffixes attached to nouns, whereas in German they are marked by articles and noun forms. The syntactic roles of the nominative, accusative, dative, and genitive cases and their functions in identifying subject-object relations in both languages are analyzed. The results of the study show that although the mechanisms of expression differ, the main communicative function of cases — clarifying syntactic relations — is common. The findings of the article are of practical importance for Uzbek speakers learning German and for research in comparative linguistics.

Аннотация

В данной статье проводится сравнительный анализ грамматической структуры и функциональных особенностей категории падежа в узбекском и немецком языках. В узбекском языке падежи выражаются с помощью суффиксов, присоединяемых к существительным, тогда как в немецком языке они обозначаются через артикли и формы существительных. Анализируются синтаксические роли именительного, винительного, дательного и родительного падежей, а также их функции в определении отношений между подлежащим и объектом в обоих языках. Результаты исследования показывают, что, несмотря на различия в механизмах выражения, основная коммуникативная функция падежей — уточнение синтаксических отношений — является общей.

Результаты статьи имеют практическое значение для изучения немецкого языка носителями узбекского языка и для исследований в области сравнительного языкознания.

Kalit soʻzlar: kelishik kategoriyasi, qiyosiy tilshunoslik, oʻzbek tili, nemis tili, agglutinatив va flektiv tillar, sintaktik munosabatlar, grammatik tuzilma, feʼl boshqaruvi

Keywords: case category, comparative linguistics, Uzbek language, German language, agglutinative and inflectional languages, syntactic relations, grammatical structure, verb government

Ключевые слова: категория падежа, сравнительное языкознание, узбекский язык, немецкий язык, агглютинативные и флективные языки, синтаксические отношения, грамматическая структура, управление глаголом

Kirish

Til tizimida grammatik kategoriyalar nutqni tartibga soluvchi asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Shunday kategoriyalardan eng muhimlaridan biri kelishik kategoriyasi boʻlib, u otlarning gapdagi grammatik vazifalarini va boshqa soʻzlar bilan munosabatini belgilaydi. Kelishiklar orqali subyekt, obyekt, egalik, yoʻnalish va boshqa sintaktik-semantik munosabatlar ifodalanadi. Shu sababli kelishik tizimi har bir tilning grammatik tuzilishini anglashda muhim oʻrin tutadi.

Oʻzbek va nemis tillari tipologik jihatdan turli guruhlariga mansub: oʻzbek tili agglutinatив, nemis tili esa flektiv tillar sirasiga kiradi. Bu farq kelishiklarning ifodalanishida ham yaqqol koʻrinadi. Oʻzbek tilida kelishiklar asosan otlarga qoʻshimchalar orqali biriktirilsa, nemis tilida ular artikl, ot va olmosh shakllarining oʻzgarishi orqali ifodalanadi. Shunga qaramay, har ikkala til tizimida kelishiklarning asosiy vazifasi — gap tarkibidagi grammatik munosabatlarni aniqlashtirishdir.

Zamonaviy qiyosiy tilshunoslikda turli tuzilishga ega tillarni solishtirish ularning umumiy va oʻziga xos xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi. Oʻzbek va nemis tillaridagi kelishik tizimini qiyosiy oʻrganish, ayniqsa, nemis tilini oʻzbek tilida soʻzlashuvchilar uchun oʻrganishda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Shu bois ushbu tadqiqot kelishik kategoriyasining grammatik va funksional jihatlarini ikki til misolida tahlil qilishga qaratiladi.

Kelishik kategoriyasi nafaqat morfologik va sintaktik, balki semantik va tipologik jihatdan ham til tizimining muhim qismi hisoblanadi. Zamonaviy qiyosiy tilshunoslik tadqiqotlari shuni koʻrsatadiki, kelishiklar turli tillarda turlicha ifodalanishiga qaramay, ularning asosiy vazifasi — subyekt va obyekt oʻrtasidagi munosabatlarni aniqlashtirish, gap tarkibidagi maʼnoni tushunarli qilishdir.

Oʻzbek tilida kelishiklar agglutinatив mexanizm orqali shakllanadi va soʻz tartibining erkinligi bilan birga semantik aniqni taʼminlaydi. Nemis tilida esa

kelishiklar artikl va ot shakllari bilan uyg'unlashadi, jins va son omillari bilan bog'liq bo'lib, tilning morfologik murakkabligini oshiradi. Shu jihatlar qiyosiy tahlil va tipologik solishtirish uchun muhim asos bo'lib, o'zbek tilida so'zlashuvchilar uchun nemis tilini o'rganishda samarali yondashuvlarni ishlab chiqishga yordam beradi.

Asosiy qism

Kelishik kategoriyasi tilning grammatik tizimida ot va unga bog'langan birliklarning gapdagi funksiyasini belgilovchi markaziy vosita hisoblanadi. U sintaktik munosabatlarni (subyekt, obyekt, egalik, yo'nalish va boshqalar) aniqlashtiradi hamda nutqning tushunarligini ta'minlaydi. Qiyosiy tilshunoslikda kelishiklarning ifodalanishi tilning tipologik xususiyatlari bilan bevosita bog'liq ekani ta'kidlanadi. Shu jihatdan o'zbek (agglutativ) va nemis (flektiv) tillarini solishtirish ularning umumiy va farqli grammatik mexanizmlarini ochib beradi.

O'zbek tilidagi kelishik tizimi. O'zbek tilida otlar oltita asosiy kelishikda qo'llanadi: bosh, qaratqich, tushum, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish. Ular otga qo'shimcha qo'shish orqali hosil qilinadi va so'zlar orasidagi munosabatni aniq belgilaydi. Masalan, tushum kelishigi to'g'ridan-to'g'ri obyekt, jo'nalish kelishigi harakat yo'nalishini, qaratqich esa egalik munosabatini bildiradi. Bu morfologik belgilash so'z tartibini nisbatan erkin qiladi, chunki grammatik rol qo'shimcha orqali aniqlanadi.

Nemis tilidagi kelishik tizimi. Nemis tilida to'rtta asosiy kelishik mavjud: nominativ, akkusativ, dativ va genitiv. Kelishiklar ko'pincha artikl va ot shakllarining o'zgarishi orqali ifodalanadi (masalan, der – den – dem – des). Bu tizimda kelishiklar fe'lning valentligiga va predloglarga bog'liq holda obyekt turini aniqlaydi. Jins (maskulin, feminin, neutrum) va son omillari kelishik shakllariga ta'sir etib, grammatik farqlashni yanada nozik qiladi.

Qiyosiy tahlil. O'zbek tilida kelishiklar sof morfologik vosita — qo'shimchalar orqali, nemis tilida esa flektiv paradigma — artikl, ot va olmoshlarning uyg'un o'zgarishi orqali ifodalanadi. O'zbek tilida jins kategoriyasi yo'q, nemis tilida esa u kelishik bilan uzviy bog'langan. Shunga qaramay, har ikki til tizimida kelishiklarning asosiy vazifasi bir xil: gap tarkibida subyekt-obyekt munosabatlari, egalik va yo'nalishni aniqlashtirish. Demak, ifodalash mexanizmi turlicha bo'lsa-da, funksional yuklama umumiydir.

Bu qiyosiy qarash nemis tilini o'zbek tilida so'zlashuvchilar uchun o'rganishda muhim metodik xulosalar beradi: o'zbekcha qo'shimcha-markazli modelni nemischadagi artikl-markazli model bilan bog'lab tushuntirish o'rganishni samaraliroq qiladi.

Kelishik tizimining ishlashida fe'llarning valentligi xususiyati muhim o'rin tutadi. Nemis tilida ayrim fe'llar akkusativ obyekt, boshqalari esa dativ obyekt talab qiladi, masalan, helfen (dativ) va sehen (akkusativ). Bu hodisa kelishiklarning faqat

otga emas, balki fe'ning grammatik talablariga ham bog'liqligini ko'rsatadi. O'zbek tilida ham fe'ning boshqaruvi muhim bo'lib, ayrim fe'llar tushum yoki jo'nalish kelishigini talab qiladi. Masalan, "kitobni o'qimoq" (tushum) va "maktabga bormoq" (jo'nalish) kabi konstruktsiyalar bunga misol bo'la oladi.

Shuningdek, predlog va postpozitsiyalarning kelishik bilan munosabati ham qiyosiy tahlilda muhimdir. Nemis tilida predloglar ma'lum kelishiklarni talab qiladi (mit + dativ, für + akkusativ), bu esa kelishikning sintaktik muhitga bog'liqligini kuchaytiradi. O'zbek tilida esa postpozitsiyalar va kelishik qo'shimchalari o'zaro uyg'unlashib ishlaydi, masalan, "bilan", "uchun", "haqida" kabi birliklar ko'pincha ma'lum kelishik shakllari bilan qo'llanadi.

Semantik jihatdan ham kelishiklar muhim vazifani bajaradi. O'zbek tilida chiqish kelishigi sabab, manba yoki taqqoslashni ifodalashi mumkin, nemis tilida esa dativ va genitiv munosabat, egalik yoki sabab ma'nolarini bildiradi. Bu holat kelishiklarning nafaqat grammatik, balki semantik yuklamaga ham ega ekanini ko'rsatadi.

Qiyosiy nuqtai nazardan qaraganda, o'zbek tilidagi kelishik tizimi shaklan soddaroq, biroq funksional jihatdan keng qamrovli hisoblanadi. Nemis tilidagi tizim esa formal jihatdan murakkab bo'lib, jins, son va kelishikning o'zaro bog'liqligini talab etadi. Shunga qaramay, har ikki tizim ham kommunikativ aniqlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Kelishiklar faqat sintaktik rolni belgilash bilan cheklanmay, ular semantik ma'noni ham ifodalaydi. O'zbek tilida chiqish kelishigi sabab yoki manbani bildiradi. Masalan, Kitobdan ma'lumot oldim jumlasida kelishik manbani bildiradi, yoki Do'stdan yordam so'radim jumlasida sabab va manba ma'nosi mavjud. Nemis tilida esa genitiv kelishik egalik yoki munosabatni ifodalaydi, masalan, Das Buch des Lehrers — o'qituvchining kitobi, yoki Wegen des Regens — yomg'ir sababli. Shu bilan, ikki til tizimida kelishiklar semantik jihatdan farq qilsa-da, ularning kommunikativ vazifasi bir: gapdagi ma'noni aniqlashtirish va tushunarlikni ta'minlash.

Tipologik nuqtai nazardan, o'zbek tilida kelishiklar agglutinatив mexanizm orqali hosil bo'ladi, ya'ni har bir grammatik ma'no alohida qo'shimcha bilan ifodalanadi. Nemis tilida esa kelishiklar bir nechta grammatik omillar — kelishik, jins va son bilan birgalikda ishlaydi, bu esa flektiv tizimga xos murakkablikni keltirib chiqaradi. Shu sababli o'zbek tilida kelishik tizimi shaklan soddaroq bo'lsa-da, semantik va funksional jihatdan keng qamrovli hisoblanadi.

Qo'shimcha tahlil shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida so'zlashuvchi nemis tilini o'rganayotganda, agglutinatив mexanizmni flektiv tizim bilan solishtirish tushunishni osonlashtiradi. Masalan, Kitobni o'qidim jumlasida nemis tilida Ich habe das Buch gelesen shaklida ekvivalent topadi, bu orqali tushum kelishigi va akkusativ obyektning analogiyasi aniqlanadi. Shuningdek, predlog va kelishikning uyg'unligi semantik

aniqlikni oshiradi va nutqdagi xatoliklarni kamaytiradi. Shu jihatlar kelishik kategoriyasini o'rganish va qiyosiy tilshunoslik tadqiqotlari uchun amaliy ahamiyatga ega

O'zbek tilida kelishiklar agglutinatív, nemis tilida esa flektiv bo'lgani uchun, talabalar kelishik tizimini qiyosiy tahlil orqali o'rganishlari samarali. Masalan, Kitobni o'qidim → Ich habe das Buch gelesen shaklida o'xshashliklar va farqlarni ko'rsatish orqali tushunishni osonlashtirish mumkin.

Kontrastiv metod yordamida o'zbek va nemis grammatik tuzilmalari to'g'ridan-to'g'ri solishtiriladi, xatoliklarni kamaytirish va sintaktik munosabatlarni aniq tushunish imkonini beradi. Masalan, nemis tilida akkusativni talab qiladigan fe'llar (sehen, haben) o'zbek tilidagi tushum kelishigi bilan moslashtiriladi.

Kommunikativ yondashuv tilni amaliy nutq orqali o'rganish metodidir. Talabalar jummalarni yaratish, so'rovlar berish va savol-javob mashqlari orqali kelishik va artikllarni mustahkamlashadi

Xulosa

Ushbu maqolada o'zbek va nemis tillarida kelishik kategoriyasining grammatik tuzilishi, funksional vazifalari va sintaktik roli qiyosiy tahlil qilindi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, o'zbek tilida kelishiklar morfologik qo'shimchalar orqali ifodalanadi va so'z tartibiga nisbatan erkinlik beradi, nemis tilida esa kelishiklar artikl va ot shakllarining o'zgarishi orqali aniqlanadi va jins hamda son kabi morfologik omillarga bog'liq.

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ikki til tizimidagi kelishiklarning morfologik mexanizmlari farq qilsa-da, ularning asosiy kommunikativ vazifasi — sintaktik munosabatlarni aniqlashtirish va subyekt-obyekt munosabatlarini belgilash — bir xil. Fe'l boshqaruvi va predlog/postpozitsiya bilan bog'liq qo'llanilishi ham har ikkala til tizimida kelishiklarning semantik va sintaktik ahamiyatini oshiradi.

Natijada, tadqiqot nemis tilini o'zbek tilida so'zlashuvchilar uchun o'rganishda metodik asos yaratadi, shuningdek, qiyosiy tilshunoslik va tipologik tadqiqotlar uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, kelishiklarning morfologik va sintaktik ifodalash mexanizmi turli bo'lsa-da, ularning semantik roli va kommunikativ vazifasi bir xilda — gap tarkibidagi sintaktik munosabatlarni aniqlashtirish va tushunarlilikni ta'minlash. O'zbek tilida agglutinatív qo'shimchalar orqali hosil qilingan kelishiklar o'rganish jarayonida so'z tartibining erkinligini va semantik aniqni ko'rsatadi, nemis tilida esa flektiv tizim orqali kelishikning artikl va ot shakllari bilan uyg'unligi tilning murakkabligini va grammatik qatlamini mustahkamlaydi.

Bundan tashqari, qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, kelishiklarning predlog va postpozitsiyalar bilan uyg'un ishlashi, fe'l boshqaruvi bilan bog'lanishi o'rganuvchilar uchun tilni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Shu jihatlar o'zbek tilida

soʻzlashuvchi nemis tilini oʻrganishda samarali yondashuvlar ishlab chiqish, shuningdek, qiyosiy tilshunoslik va tipologik tadqiqotlarda nazariy va amaliy ahamiyatga ega ekanini koʻrsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Helbig, G., & Buscha, J. Deutsche Grammatik. Leipzig: Langenscheidt.
2. Dudenredaktion. Duden – Die Grammatik. Mannheim: Dudenverlag.
3. Comrie, B. Language Universals and Linguistic Typology. Oxford: Blackwell.
4. Abdurahmonov, Gʻ., & Hojiyev, A. Hozirgi oʻzbek adabiy tili grammatikasi. Toshkent.
5. Yusupov, O. Qiyosiy tilshunoslik asoslari. Toshkent: Fan.
6. Haspelmath, M. Understanding Morphology. London: Arnold.
7. Payne, T. E. Describing Morphosyntax: A Guide for Field Linguists. Cambridge: CUP.
8. Croft, W. Typology and Universals. Cambridge: CUP.
9. Bickel, B., & Nichols, J. Inflectional Morphology. Cambridge: CUP.
10. Langacker, R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Stanford: Stanford University Press.